

Светлана Шетаковић

Институт за књижевност и уметност, Београд
svetlana.seatovic@ikum.org.rs

МЕДИТЕРАНСКИ ХОРИЗОНТИ У
ПОЕЗИЈИ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Сажетак: У раду се анализирају односи простора Медитерана и Јадрана, њихове симболичке, митске и културолошке улоге у поезији Милоша Црњанског. Ти простори обележавају се од првих песничких искустава у Ријеци пре почетка Првог светског рата, прате еволуцију песама у књигама *Лирика Ишаке* и *Ишака и коменџари*, а потом у поемама. Простор као модел, културолошки и симболички оквир јадранских обала, острва и друга, италијанска страна Јадрана са просторима Тоскане, уз сећања на писце савременике и медитеранце у *Ембахадама*, преписку са Ивом Андрићем, представљају хетерогеност стварних и књижевних садржаја. Тиме се успоставља реконструкција преко имаголошког и интердисциплинарног приступа поезији овог песника. Питање завичаја и завичајности, оне стечене рођењем и изабране на просторима Јадрана и Медитерана, представља основну тему рада.

Кључне речи: Медитеран, Јадран, симбол, култура, простор, мемоари, поезија

*Ко та је родио? Маји једна од камена као
Мештровићева;
ко му је био ошац?
– Ох, он је син Дон Кихотов.*

(М. Црњански, 27. јул 1918, писмо Јулију Бенешу из Коморана у Загреб¹)

1 Писмо Милоша Црњанског загребачком издавачу Јулију Бенешу; део из аутобиографске белешке коју је издавач Бене-

Панонија и Медитеран – родни и избрани завичај

Панонија и Медитеран, а посебно обе обале Јадрана, у песничком опусу Милоша Црњанског чине јединствену целину саткану од контраста, сличности, синонима и антонима, рођеног и избраног, другог завичаја. Поетска аутобиографска слика Црњанског – који за себе каже да му је мати од камена као Мештровићева, чврста и стамена, а он син Дон Кихотов – само потврђују идентитетска лутања, путовања као што су то била Одисејева до Итаке, који је, трагајући за домом, доживео буре и олује Средоземља, док је наш песник живео, као у сну, идеале и авантуре попут Дон Кихота. Животни токови и поезија Милоша Црњанског, поред Суматре, далеких црвених корала и идеје о суматраизму која је постала и облик манифестног текста у српској авангарди – призивају и обресе медитеранског хоризонта и јадранских обала, које ће потом бити делимично потиснуте далекоком Шпанијом, фасцинацијом Андалузијом, у путописима изатканим у записима и репортажама „У земљи тореадора и сунца“.

Милош Црњански је песник чије је рођење везано за просторе Паноније, Баната, али је рано стигао и на Јадран, у Ријеку, и ти први младалачки утисци, а потом готово потреба једног Банаћанина да воли море, од Јадранског до Тиренског, Јонског, Средоземног, припада просторима избраног завичаја, а с њим и велико књижевно наслеђе медитеранске²

шић желео да штампа уз поетску комедију *Маска* – в. Црњански 2022: 49.

² Милош Црњански је својим образовањем, културом и најширим уметничким афинитетима откривао везе између Медитерана, а пре свега Италије, покрајине Тоскане, феномена Венеције као уметничког и словенског центра културе, као и интеграцију готске културе и фреско-сликарства византијског утицаја које је налазио у Сијени. Паралелизам Фиренце, реке Арно и Дунава, па потом и Тоскане и Фрушке горе развио је у поеми *Сиражилово*. Тиме је Црњански од првих песама „Судба“ (1908) до

културе, које је уграђено у његово дело. У поезију, али и целокупно дело, посебно у путописе, уткани су простори Јадрана, његова острва, Италија, Тоскана, Рим, Шпанија, а посебно Андалузија. Пратећи искључиво поезију видимо да је Црњански у њу унео и сећања на Ријеку и искуство ратовања на италијанском фронту, на реци Сочи, одблеске Венеције, трагове дубровачког камена, као и слике реке Арно и Тоскане у *Сџражилову*, одблеске посете Крфу, у поеми *Србија*. Песнички опус Милоша Црњанског од *Лирике Ишаке* до *Ишаке и коментара*, књиге која доноси синтезу животног и песничког пута, а потом песме „Лето у Дубровнику године 1927“ чине лук који обухвата и Јадран и његово залеђе, на чијем се

искуства везаног за боравак у Риједи на Експортној академији 1912/1913, преко низа песама у *Лирици Ишаке*, а потом и у *Ишаки и коментарима*, укључујући пре тога поеме *Сџражилово* и *Србија*, а на крају и „Лето у Дубровнику године 1927“ објединио искуство песника, војника на Западном фронту на Сочи, приватна путовања и боравке у Италији, на Крфу, Риму, искуство боравка у Шпанији током тридесетих година, које је оставило трага у путописима и роману *Кай шпанске крви*. У новије време историчари уметности ће покренути истраживања веза Балкана и архитектуре византијског стила са Медитераном. На тај начин је конципирана и студија Јелене Ердџан, *Медиџеран и друџи светови, џиџања визуелне кулџуре XI–XIII век*, Нови Сад: *Mediterran publishing*, 2015. Однос српске и италијанске културе и ширег простора Медитерана први пут је књижевноисторијски и критички обрађен у колективној монографији *Acqua alta. Mediteranski pejzaџи и modernoj srpskoj i italijanskoj knjiџevnosti* (2013), затим у зборнику *Кулџуре у џиџалоџу*, књ. 2 (2013). – У претходних десет година истраживала сам утицаје медитеранске културе и везе писаца са простора Медитерана (Италија, Француска, Шпанија, Грчка, регион Далмације) и књижевне везе са српским писцима, а потом то синтетизовала у студији: С. Шеатовић, *У залеђу Средоземља. Медиџеран у модерној српској књижевносџи*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019, 352 стр. Везе Црњанског у компаратистичком погледу са Италијом и италијанском културом раније је анализирао италијаниста Ж. Ђурић, *Иџалија Милоша Црњанскоџ*, 2006. У новијем периоду италијаниста Сања Роић у радовима: „Crnjanski i Talijani: imagoloџka skica“, у: *џta sanjamo? Knjiga radova povodom 70. rođendana profesora Dušana Marinkovića* и „Crnjanski, Dante i gospođica Portinari“, у: *Књижевносџи, кулџура, иџенџиџети*. Зборник у часџи Јована Делића.

ободу сместио Дубровник, док поеме *Сѣражилово* и *Сербиа*, са различитих позиција, једна из тосканске и на линији паралелизма Дунава и Арна, а друга подстакнута сећањем на боравак српске војске и народа на Крфу у Великом рату, сугеришу симултанizam и двојство овде / тамо, прошлост / садашњост, али су то и линије које повезују цвет трешње на Фрушкој гори и пролеће на тосканским брдима, док друге уносе мирисе медитеранског вучјег острва и бола за Сербиом, коју, као и у *Сеобам*, као зорњачу тражи песнички и приповедачки субјект.

Мапа животних путања и поезије – Јадран и Италија

Када бисмо желели да направимо мапу јадранских и медитеранских крстарења Црњанског,³ и симултанизма са поезијом, онда би тај пут почео од 1912. и 1913. у Опатији (Абацији), Ријеци (Фијуме), где се уписује на Експортну академију, где на Сушаку пише роман *Син Дон Кихошов*, где у пролеће 1913. напушта Експортну академију и путује по Приморју, па онда у пролеће 1915. борави у Ријеци, у болници, затим је на западној линији италијанског фронта, на реци Сочи и у градићу Сан Вито 1918, потом опет у Опатији на лечењу, као реконвалесцент, а затим 1921. у Риму, код Андрића, и у Фиренци и Тоскани са Видом Ружић, будућом Црњански. У месту Фиезоле 1921, на брду изнад Фиренце, пише *Сѣражилово*. На Хвару, код Сибе Миличића, летује у ували Лучишће са Петром Добровићем, и путују до Виса. У августу исте године је са Видом у Дубровнику, и ту објављује веридбу. У лето 1922. године борави у Херцег Новом, са Миланом Дединцем и Раст-

3 Прецизни подаци о хронологији живота и рада према: „Хронологија“, Раичевић 2021: 839–850. Због низа података које и сам песник некада у коментарима уз песме у *Ишаки и коменшарима* или мемоарима *Ембахаде* пише непоуздано, једини најпоузданији извор је систематска монографија *Аџон и меланхолија: животи и дело Милоша Црњанског* Горане Раичевић, заснована на документима.

ком Петровићем. Током 1923. за *Политику* пише фељтоне из Фијуме, која тада припада Италији. Већ 1924. летује на Сушаку, у јулу и августу. Године 1925. одлази на Крф линијом Бари–Бриндизи–Крф, враћа се у Бар и одлази у Дубровник, као дописник *Времена* а поводом десетогодишњице страдања Срба у *илавој гробници* на Јонском мору. Тада пише *Сербију* подстакнут запуштеним гробљима наших преминулих рањеника. Низ летњих боравака у Дубровнику 1927, 1928, на острву Корчула и другим местима у Далмацији, оставља трага не више на песме *Лирике Ишаке*, тада већ одавно објављене, али утиче на сублимисање његових јадранских искустава за писање коментара уз *Лирику Ишаке*. Боравак у Риму у звању дописника⁴ Централног пресбирора, од маја

4 Позиција Милоша Црњанског наводи се као место аташеа за културу или аташеа за културу и информисање, а понекад се у текстовима историчара књижевности нађе и податак да је био аташе за штампу. Све је то нетачно јер се не бележи нигде у доступним службеним записима *I Documenti Diplomatici Italiani: 1938–1940* – у наведеним изворима нема нашег писца акредитованог за позицију било ког дипломатског нивоа. Напротив, Милош Црњански био је искључиво дописник Централног пресбирора који је основала Влада Краљевине Југославије; указима Милана Стојадиновића, тадашњег председника Владе, Црњански је био дописник у Берлину од 1936. до 1938, па потом и од маја 1938. до априла 1941. у истом статусу. Његов задатак је био да пише репортаже и извештава о стању у Немачкој, а потом у Италији, током фашистичке диктатуре, за часопис *Време*, који је био под утицајем Стојадиновића. Црњански је извештаје Стојадиновићу писао свакодневно, а повремено је писао текстове за *Време*, који су, посебно из Италије, доносили позитивне домете Мусолинијеве владавине, који су се односили на социјалне програме. Истраживањима у Државном архиву Италије, обављеним у јулу 2022. године, недвосмислено смо утврдили да Милош Црњански нигде није забележен као дипломата, али ни као сарадник пропагандног одељења *Ministero della cultura popolare Direzione generale Propaganda*. У посебној књизи, која је чувала податке о основама пропагандног рада Италије у земљи и иностранству (*Nuclei di propaganda Italia e all'estero*), налази се дугачак списак сарадника који су били политичари, угледни писци и професори универзитета. Једина особа из Југославије која се налази на том списку је др Светислав Стефановић, о коме се чува и веома богата преписка са Посланством у Београду, са документима о бројним облицима сарадње. Такође,

1938. до априла 1941. године, и путовања широм Италије, пословно, у Венецију, Фиренцу, Напуљ, на Сицилију, летовања на Тиренском мору и скијања у Абрцу, такође су могла да оставе трага на писање коментара за *Ишаку и коменшаре*, или да бар утврде постојаност и објашњења одређених простора утканих у песничко ткиво, а свему овом треба додати и читање италијанских класика у изворном облику (Данте, Петрарка). Последње путовање, које није

Црњанског нема ни у богатој преписци и заоставштини Вирџинија Гајде, новинара и пропагатора фашизма, и човека блиског режиму Бенита Мусолинија (Archivio centrale dello Stato, Roma, ID 952). У *Ембахадама* Црњански наводи да је ручао са Гајдом и размењивао информације, али у Гајдиној заоставштини нигде нема ни помена о Црњанском – иако је Гајда био новинар који је пратио дешавања и у, у то време, земљи веома важној за Италију. Све ово доводи до закључка да нема основа да се Црњански (што потврђују подаци у отвореним архивима у Италији) може сматрати ни сарадником, још мање пропагандистом. С друге стране, све то додатно открива тежину његовог материјалног положаја: он није имао дипломатски статус, па ни финансијске привилегије. Тако Црњански у *Ембахадама* пише да је тражио премештај из Берлина у Париз, или Пешту, под изговором да га у хладној Немачкој мучи реума. Одговор Милана Стојадиновића на ту молбу било је обавештење да мора у Рим, да тамо може да огреје кости, јер, после Дучићевог одласка, мора да има неког писменог. То је био и једини пут у животу Милоша Црњанског када није тражио да иде у Рим, и било где у Италију, јер је дословно бежао од немачког националсоцијализма и италијанског фашизма. Злонамерна су зато сва тумачења која виде подршку Црњанског Мусолинију зато што су се у истој књизи нашли разговор који је 1929. године са Мусолинијем водио новинар и биограф Емил Лудвиг, и Црњансков превод дела Х. Џ. Велса, под насловом *Дикшајтор* – тај превод објављен је тек 1936. године. – Овај тужни невољни одлазак у Рим Црњански описује у *Ембахадама*: „Рим, у који сам дошао, није више онај Рим, у који сам долазио, за време свог боравка у Италији, године 1921, ни онај који је био, за време мог боравка, године 1925. А ни ја нисам онај из тих година. Овога пута не гледам Италију очима путника, ни песника, ни путописца, него очима 'аташеа' неког давног, венецијанског посланика у Риму, или очима бактериолога. Полазна мисао ми је безизлазност, наша, између Берлина и Рима. Између Хитлера и Мусолинија. Наду, коју су имали у Београду, да се, међу њима може лавирати, ја нисам имао. Мени се будућност чинила потпуно неизвесна [подв. С. Ш.]“ (Црњански 2010: 249).

оставило директан траг на песничко дело, био је лични, животни захтев, и потреба, да се још једном сретне са изабраним завичајем, по повратку из Лондона у Београд. Тада је молио да оде на иста места на којима је, у Фиренци и градићу поред Фиренце Фиезоле, боравио са Видом. Тада, путујући из Лондона преко Француске и Париза до Минхена, 13. августа 1965. стиже возом у Венецију, одакле се јавља супрузи Види. Наредних дана одлази у Фиренцу, на једнодневни излет, и у Падову, одакле супрузи Види у Лондон шаље дописнице. Већ 18. августа 1965. је у Трсту, а потом прелази у Опатију, у Југославију, у кућу амбасадора Срђе Прице. Последњи пут путује Италијом у јесен 1969, путевима Микеланђела, о коме спрема књигу (објављена постхумно). Поред свих ових сазнања о путовањима, дужим боравцима на Јадрану и Италији, тачно је запажање Сање Роић:

More je za Crnjanskog najprije bio Jadran, svojevrsan kutak Mediterana, nekadašnji „Golfo di Venezia“ kako su ga zvali Mlečani. Prije nego što ga je vidio, čitao je pjesme Dalmatinca Mirka Korolije koji je „kao Jadran šumeo“ (Роић 2019: 117).

Ова веза са Мирком Королијом и указивање на прве песничке узоре везане за море и простор Далмације показују дубину песникових личних и литерарних афинитета. После повратка из егзила у Београд, 1965. године, Црњански упоставља везе са професором италијанистике на Филолошком факултету у Београду Еросом Секвијем. Посебан прилог из заоставштине професора Секвија доноси нам доказ колико је песник био привржен налећу италијанске културе да чак, на молбу овог професора, учествује на конференцији Трећег италијанско-југословенског симпозијума писаца, у организацији ријечког часописа *La Battana*, 29. и 30. 9. 1967. у Опатији. Према писању С. Роић, и увидом у заоставштину Е. Секвија, присуство Црњанског изазвало је велику пажњу у јавности, а говор на италијанском,

објављен у наведеном часопису издвајамо, у преводу Сање Роић, као потврду корпуса блиских песника сродника, а пре свих Дантеа:

Da, riječ, jezik, to je najuzvišeniji trenutak poezije, i danas. Bilo je tako i u Danteovoj poeziji kao što se danas događa u poeziji Amerikanca Roethkea. Dante je, na primjer, rekao: „Tad presta malo strava da mi smeta / što svu noć srcu nije mira dala“ (I, 19) ili „I padoh ko što mrtvo tijelo pada“ (V, 142) ili „tako smo išli polagano oba [...] dirnuvši malo život preko groba“ (VI, 100–102). I to je jako moderno. Mislim da samo Ezra Pound može biti primjer danteovskih ili barem kvazidanteovskih namjera: kao primjer danteovske univerzalnosti. Ali, on istovremeno navodi i citate. Eliot nije tako velik: on je dobar engleski tradicionalist a njegov anglo-katolicizam izgleda provincijalan spram Danteovog katoličanstva. Monsieur Perse je, sa svoje strane, strastven čitatelj, ogromne, nevjerovatne kulture, ali, barem za mene, piše prozu.

Suvremeno pjesništvo u Italiji i u cijelom zapadnom svijetu ide, čini se, sasvim različitim putem, ima posve različit stil. Osim nekolicine Amerikanaca svi su se drugi povukli iz danteovskog središta povijesne zbilje. Dante se bio smjestio upravo u središte povijesne zbilje svoga vremena i svoga grada: bio je sav usmjeren na afirmaciju svoga „ja“, u borbi za svoju vjeru. Ono što se naziva hodom povijesti navodi i danas pjesnike da traže nove vrijednosti u poeziji. Ali, pjesnici se povlače. Filozofiraju.

Najgore je to što su jezici sve različitiji, svijet je kula babilonska. Mislim da bi se nove vrijednosti možda mogle pronaći u svojevrsnoj pjesničkoj internacionali: ne mislim pritom na pjesme *op* i *pop*, nego na poznavanje drugih naroda, drugih jezika. Jezično eksperimentiranje u suvremenoj poeziji je, po mom mišljenju, i danas najočiglednija namjera pjesnika: moglo bi se reći da je to gotovo karakteristika današnje poezije. Ali, čini mi se da je to posve različito od velike Danteove reforme. Ja nisam filolog, pa ipak je doista čudesno vidjeti kako talijanski narod, pa čak i oni što ih zovu običnim pukom, poznaju Danteove stihove i koriste ih kao po-

slovice. I poslije 700 godina jezik se nije izmijenio. Nije mi poznato ništa slično tome negdje drugdje, danas. Ovo hoću da kažem: prošlost je neuništiva (Роић 2019: 121).

Како наводи С. Роић, са неколико дописница Црњански се јавља Секвију из Фиезола, код Фиренце, где прославља 76. рођендан и пише књигу о Микеланђелу, а одушевљено и даље цитира Леопардија, Кардучија, а пре свих и највише Дантеа. Све се то догађа током путовања у Италију у јесен 1969. године. Данте остаје прва и највећа мера универзалности и вредности коју песник и даље највише цени, а поред њега ту је и Езра Паунд, па и његов веома тежак животни пут који га је на крају сместио у вољену Венецију. Биће то посебан знак привржености Црњанског изабраној култури медитеранског света.

Медитеранац по избору, човек који је одабрао благодот коју му доносе Италија и обале Јадрана, био је нека врста панонског морнара који је, спајајући прапрошло Панонско са Медитеранским морем створио посебан песнички опус саткан од нити медитеранских обала и острва. Посебност овог медитеранског хоризонта у песничком опусу Милоша Црњанског је и аутентичност која га је довела у ред писаца медитеранаца по рођењу. Пародокс о блискости пејзажа Медитерана и мора код Црњанског као човека Паноније најбоље је исказао сам песник објашњавајући порекло песме „Јадрану“:

Хоћу да кажем да је љубав према мору исто тако могућа као могућност да човек воли, бескрајно, једну жену. И да је глупаво што је о мени један хрватски књижевник рекао, да Банаћанин не може осетити лепоту Јадрана, или разумети Тоскану (Црњански 1959: 37).

Црњански се тако бранио од устаљених оптужби критичара чије предрасуде према родном про-

стору књижевника, и имагинарном, представљају неку врсту престапа или поетичког парадокса. Напротив, реч је о афинитету целе генерације песника српске модерне и авангарде, који су у српској књижевности гајили до тада неуобичајену склоност, а то је оданост мору.⁵ Горана Раичевић примећује да за Црњанског постоје две љубави када долази у Опатију 1912. године, као матурант:

Пошто се већ нашао у средини која му се одмах допала, и пошто је видео шансу да оствари две своје љубави – према официрској униформи и према мору – Црњански покушава да се упише на Академију ратне морнарице у Ријечи, тадашњој Фијуми... (Раичевић 2021: 68).

Нажалост, није успео да се упише у жељену академију, и принуђен је да студира на Експортној академији. (Са становишта Црњансковог живота у целини, можемо рећи да је остао веран мору и то Средоземном, Јадранском, чак је одушевљен и просторима Северног мора, где ће сместити своју Хипербореју.) Црњански је остао у Ријечи, учио мачевање и остале борилачке вештине, али прве афинитете проналази и у књижевном свету, у мемоарима Ђакома Казанове, поистовећујући се са великим венецијанским љубавником из 18. века. У коментару уз песму „Јадрану“ Црњански ће о напуштању Ријеке рећи:

Међутим, годинама, ја сам се стално враћао и туда пролазио и имао многа људска бића тамо, која сам познавао и волео. Као и Растко Петровић, Дероко, Дединац, и ја сам остао веран мору, и не само у славим стиховима и на језику (Црњански 1959: 36).

Јосип Ужаревић даје нам једно од могућих објашњења односа човека и простора:

⁵ Видети уводни текст „Сан о мору“, Шеатовић 2013: 11–18.

Простори су попрешта разлике, акције, изненађења, игре (Аристотелова илузија), у њима се и на њима материјализирају идеје. Човјеку се у битноме смислу остварује (и) просторно. Простори су носитељи памћења („меморија мјеста“), идентитета, културе, они чине основу умјетничког обликовања. Но највиши облик афирмације (вредновања) простора вјеројатно је вјера у ускрснуће тијела у животу будућег вијека (Ужаревић 2011: 9).

Ужаревићева идеја о простору у коме се материјализују идеје базична је за разумевање Црњанског као писца и песничко *ја* засновано на двострукости и двојности односа медитеранског и родног панонског као одјека двострукости и двојности идеја и поетичких начела његовог дела. Процеси удвајања визуелних перспектива и индиректно формирање двоструке слике простора и позиције песничког субјекта доприносе сложености симболичких структура. Црњански у истом коментару уз песму „Јадрану“ наводи да је, по повратку из Париза 1921. године: „[...] у лето становао сам код Миличића на Хвару, у његовој рибарској кући, у Лучишћу. Са нама је био и Петар Добровић“ (Црњански 1959: 37). Уводећи целокупну слику о војњи и олуји коју ће доживети са Миличићем и Добровићем пловећи од Хвара до Виса, и уз то читајући Петра Хекторовића, песник описује своју јадранску авантуру на мору, али и културолошки, књижевноисторијски симултанizam Хекторовићевих стихова и савременог тренутка уметника авантуриста. Цела ова атмосфера везана је за доживљаје јадранских острва, дружење сликара и песника, што је инспирисало и Црњанског и целу ту генерацију авангардиста. Тако се форматирао изабрани завичај који је био одређен простором мора, острва, обала и наслеђем културе Јужних Словена.

Ужаревић разматра и функцију завичајног простора и виртуелне стварности која је нужен пут ка повратку себи у 20. веку. Начело локалности Ужаревић сматра „једним од основних механизма жи-

вота“ вреднујући га као систем највишег ранга, тј. највиши ниво мудрости налази се у томе начелу:

Зато ће, недвојбено, опет доћи до опће афирмације завичајне идеје. Оплемењена глобалним искуством тј. спознајом да су сви облици и сви механизми живота најинтимније повезани управо са Земљом – с њезиним копном и морима, ријекама и језерима, с њезином атмосфером (небом) и ужареним средиштем, њезиним тлом и гравитацијском снагом којом нас привија уза се – идеја завичаја добит ће нову снагу и нови сјај (Ужаревић 2011: 383).

Црњанском је та идеја завичајности – од које је бежао или је удвајао са идеалним просторима других, медитеранских цивилизација – била сасвим жива јер трагање за идеалним простором и савршено плавим небом завршиће се у нашем Дубровнику.

Односи копна и мора, двојство два основна елемента земље и воде, доводе нас и до актуелне геофилозофије, и то баш на простору Медитерана, у студијама Катрине Ресте *Геофилозофија Медитерана* (2017), веома блиске Броделовом разумевању Медитерана као споја копна, увала и пучина у јединственој целини премреженој мултикултуралношћу (Бродел 2012).

На крају животног пута и по повратку у Београд, Црњански ће рећи да је Београд и Србија његов завичај, а не Срем:

Али завичај који је Срем... али завичај, прави, знате, који волите, који осећате, за мене је Србија. Зато што сам изабрао нешто што је толико напаћено, што је толико несрећно кроз векове, сада посебно последњих 100 година. То је мој завичај. Ја се у Београду осећам као код куће... Према томе, завичај је нешто што изаберете (Црњански 1992: 143).

Међутим, та завршна слика о изабраном завичају уткана је у лабудову песму Црњанског *Ламенти*

над Београдом. Остатак песничког опуса заснован је на изабраном завичају простора и културе Јадрана и Средоземља, наслеђу италијанских класика и уметничких дела ренесансе.

Црњански на западном фронту – Италија и Сан Вито

Пролазећи различите војне положаје у току Великог рата Црњански, стицајем околности, у пролеће 1918. године долази на италијански фронт. За овог младог песника и војника то је посебно искуство, које ће бити везано са предратним искуством боравка у Ријечи, у Експортној академији, где је долазио у контакт с италијанским становништвом и италијанским писцима савременицима, али и са романтичарском поезијом Ђакома Леопардија.⁶

6 Сања Роић, италијанста, наводи могуће сусрете Црњанског са делом Дантеа, и то посебно у оригиналу, што је директна веза мање са *Лириком Итаке*, али више са *Итаком и коменџарима* и делом *Љубав у Тоскани*: „No, susret s Danteom, kakav se, po mome mišljenju, do Crnjanskog nije dogodio u srpskoj književnosti, zbiva se u poglavlju 'O fiorentinskoj Beatrici', trećem poglavlju knjige *Ljubav u Toskani*. Kritika mu je posvetila najmanje pažnje, ono se ne navodi u prvim recenzijama zbirke, a u kasnijim se radovima Danteova *Vita nova* spominje jedino kao poticaj naknadnom pisanju komentara uz *Liriku Itake*. Svakako su tome pridonijele osuda Marka Cara i kasnija polemika, ali i tada teško dostupni izvori na koje se autor oslonio pri izvođenju svoje teze. S druge strane, u Jugoslaviji je 1921, kada je Crnjanski posjetio Firencu, objavljeno devet prijevoda Danteovih djela ili fragmenata i čak 134 rada o Alighieriju i njegovim djelima. [...] Interesantno je da Crnjanski Anicu Savić označava kao 'pesnikinju' premda je negativno recenzirao njene pjesme a sigurno je poznao njene znanstvene i stručne radove iz oblasti filozofije i klasične filologije. Crnjanski je čitao Carduccijeve komentare i radove o Danteu. Premda u poglavljima 'Perugia' i 'Assisi' točno navodi da su ti gradovi smješteni u pokrajini Umbriji a ne u Toskani, Crnjanski koji je doputovao tražeći Ljubav, pronašao ju je u liku Amora odnosno Ljubavi u poglavlju 'O fiorentinskoj Beatrici', koje je stoga centralno i naslovotvorno za cijelu zbirku. Navodim naslov *Vita nova* na latinskom, kako stoji u originalu. U pogovoru ovom izdanju obrazložen je izbor latinskog naslova (Alighieri 1999: 95). Ni Ljubomir Maraković ni Isidora Sekulić ne spominju u recenzijama ovo poglavlje, a kasnije se navodi samo struktura knjige *Vita nova* kao poticaj pisanju komentara uz *Liriku Itake* (Olga Stuparević, Marko Nedić u zborni-

После Великог рата, 1921, Црњански ће, како смо већ рекли, у Италију доћи из Француске, а најдуже ће боравити у Тоскани, где ће тражити мир и спокој за све ратне трауме и дане проведене у бесмисленим лутањима. Тако ће између предратног боравка у Ријечи и послератног у Тоскани остати епизода ратног доласка на фронт на реци Сочи.

Милош Црњански, као студент, по ратном распореду Врховне команде долази на Сочу, у Сан Вито, на реку Таљаменте у пролеће 1918. године. Специјалним официрским возом Црњански стиже из Пеште у Италију. Аустријским трупима у северном делу Италије командује, парадоксално, српски генерал Светозар Боројевић. Генерал Боројевић⁷ је стигао до чина фелдмаршала, а у историји је назван „Лавом са Соче“ јер се изузетно истакао у стратегији и борбама на италијанском фронту. Парадок-

ку *Književno delo Miloša Crnjanskog* iz 1972). Ni Đurić ne spominje ovo poglavlje u svojim iscrpnim analizama Crnjanskih izvora za poglavlja 'Pisa' i 'Siena'. Jaćimović smatra da Crnjanski 'preskače' Firencu i 'nadomešta tu prazninu na neobičan način poglavljem posvećenim Danteu i njegovom Novom životu, odnosno kako ga on doživljava, dnevniku o ljubavi prema Beatrici, iliti, realnoj devojci Biče Portinari' (Jaćimović 2009: 125). U bibliografiji danteovskih priloga u srpskoj književnosti, izrađenoj na osnovu korpusa časopisa (Klajn, Savić 1968) navodi se 'Prikaz o Beatrici' u dva nastavka u *Srpskom književnom glasniku* 1926" (Роић 2020: 437–438). Видети и: „Nedaleko mjestance Fiesole, koje je proslavio Boccaccio, odakle je s brijega promatrao grad i rijeku Arno, mjesto su nastanka *Strazilova*. Osjetio je tada da atmosferu drevne Toskane zrcale Danteove riječi i posegnuo za knjižicom *Vita nova* kako bi proučio, razumio i riješio 'enigmu Beatrice' i potom je ispisao u svom tekstu o Firentinki, gospođici Beatrice Portinari. Pristupio je, dakle, povijesnom, književnokritičkom i traduktološkom istraživanju, a zatim ponirao u tkivo Danteove poezije i proze kao povjesničar i pjesnik – i, što je jednako važno, kao nadahnut i pedantan prevodilac Danteove proze“ (Исто: 440).

7 Видети сајт на италијанском језику посвећен Великом рату и аустроугарским генералима на италијанском фронту, Енциклопедију Британика и Српско национално вијеће о знаменитим Србима у Хрватској: <http://www.itinerarigrandeguerra.it/code/29071/Svetozar-Borojevic-von-Bojna> <https://www.britannica.com/biography/Svetozar-Borojevic-von-Bojna> <https://snv.hr/znameniti-srbi-u-hrvatskoj/svetozar-borojevic>

си су били пред Црњанским, а управо генерал Боројевић неће наћи место у новој Краљевини Срба Хрвата и Словенаца. Милош Црњански проводи неколико дана у Удинама, Сан Виту – грешком Централне команде у Бечу. Сведочанство о том боравку и трагу који је оставио на књижевно дело налазимо у песми „Прича“ (Сан Вито 1918) и „Мрамор у врту“, а посебно у коментарима у збирци *Ишака и коментари* (1959), у којима се открива потпуно расуло аустријске војске. Кроз коментаре се види да су Италија и предели у северној Италији за Црњанског простори нестварни а догађаји парадоксални и контроверзни. Боравак овог младог песника, на кога ће Италија оставити један од најјачих културолошких и цивилизацијских утисака, основа је типичног авангардног доживљаја, а потом и поетичког поступка. Црњански је, наиме, био поново распоређен на ратиште у Италији у септембру 1918, и сведочи о припремама и фарбању униформи у сиву боју. Ипак, одлуком власти у Бечу, крајем августа 1918. године, сви студенти се хитно враћају на универзитете и ослобађају војне обавезе.

У „Коментару о Сан Виту“, који је тумачење контекста песме „Прича“, Црњански говори како се нашао на другој страни Јадрана, у пролеће 1918. грешком распоређен у Сан Вито, на северни италијански фронт. Мада је песма „Прича“ сасвим интимна, обележена присуством fine еротике и процветалог багрема, она је настала у Сан Виту. У средишту песме је лирско ја које види „младу, лепу и невину девојку“ са црном косом и голим недрима. Алузијама се указује на ноћ коју је пар провео, а ујутро их је пробудио „мирис белог багрема“. Црњански је стигао у Сан Вито у време када цвета бели багрем, и ова алузија је сасвим истоветна аутобиографском искуству. Носталгија и благи тон којим се боји овај сусрет једног пара усред рата, завршава се овим стиховима песника луталице:

Кад багрем догодине замирише,
Ко зна где ћу бити.
У тишини слутим
Да јој се имена не могу сетити
Никад више.

Да ли је и сусрет са неком девојком био део доживљаја Црњанског у рату – још увек није сасвим јасно из биографских извора, али је овај доживљај багрема у Сан Виту неспоран.

Стицајем чудних војних и политичких околности Црњански се, понављамо, налази на северном италијанском фронту у пролеће 1918. године. Црњански то описује овако:

Удине, у Италији, празно је још, порушено, а нема ни један прозор. Ми, официри, међутим, имамо свој хотел, и ресторан, и позориште. Оперету, из Беча. Имамо и свој бордел. Кажу да има два улаза, један за чиновне до мајора. Генерали, кажу обешешаци, имају и профилаксу.

Трупе које пролазе имају од коприве шињел. За доручак добијају неки пржени кукуруз, као кафу, и неку зову, као чај. Ђонови им пропуштају воду. За ручак имају репу. За вечеру ваљушке од црног брашна и купус, помешан. Невероватно, – сваки дан. Аустријском војском у Италији командује Србин. Генерал Светозар Боројевић (Црњански 1959: 106).

Потом Црњански прелази реку Таљаменте којом, како каже, „још пливају лешине побијених коња“, и стиже у градић Сан Вито, који описује као град „пун багрења, белог, жутог, плавог, и у коме је почело пролеће“. Атмосфера у граду је мучна и младог песника официра углавном гледају жене „немо, непријатељски“. Међутим, чим је Црњански проговорио италијански, који је још пре рата научио у Ријечи на Експортној академији дружећи се са Италијанима, жене га у том пустом граду у коме је остало врло мало становништва, гледају другим очима: „Оне весело циче. И смеју се, кад италијан-

ски проговорим“ (Црњански 1959: 106). Тако већ и на примеру језичке баријере видимо како се мења перцепција сваког окупаторског војника ако говори језиком домицилног становништва. Сусрети култура и језичке баријере сламају се пред свим политичким и другим освајачким претензијама којима се укидају основе комуникације.

С обзиром да су Црњанског малобројни становници препознали као човека који је, пошто говори италијански, вероватно Италијан, обраћају му се тужећи се на опште стање. Нажалост, оног тренутка када схвате да није Италијан, повлаче се и гледају зачуђено се питајући ко је овај официр.

Црњански у Сан Виту одлази да види позориште, у које га води једна млада и лепа Италијанка, али опрез је неопходан јер је град, према сведочењу овог песника, био препун женских чиновница Врховне команде, које се зову „помоћне снаге“, послате из Беча, али је њихова улога сведена на проституцију. Милош Црњански је, дакле, услед грешке Врховне команде из Беча, као Србин кратко боравио у Сан Виту, и на још веће запрепашћење самог песника и студента распоређен је у специјално обавештајно одељење неког коњичког пука, на ратним положајима где треба да саслушава заробљене офицере. Црњански ће ту добити књигу са свим подацима о италијанским пуковима са којима ратује аустријска војска. Наредба је била да током дана и једне ноћи научи све податке напамет, и да следећег дана пође на ратне положаје. У тој књизи, како пише Црњански, биле су:

Боје, ознаке, официри, па чак и поверљиви подаци о томе како се који пук држао при поласку на бојиште и вагонирању у железнице (Црњански 1959: 107).

Посебну пажњу у овим коментарима Црњански посвећује једној рељефној мапи која је стајала над столом једног мајора. Та карта била је пуна застави-

ца које су се непрестано померале како се мењало стање на ратишту.

Следећег дана Црњанског шаљу, колима, на прву линију, у коњички пук, али се мајор пита да ли је човек кога шаље Пољак или Србин. Када схвати да је реч о Србину, забринуто гледа, и сасвим је јасно да је било који човек словенског порекла непожељан на овом ратишту јер је вероватно увек спреман да се пре приклони италијанској страни него да штити интересе Аустрије. Дезертерство је последње године рата било масовно у аустријској војсци, а најчешће су дезертирели војници словенског порекла.

Највеће изненађење за Црњанског представљао је ађутант, неки пољски принц, који га прима и сам се чудећи шта ће им он као човек за саслушавање. Црњанском је већ сасвим јасно да се налази на сасвим погрешном месту, али његово изненађење наступа тек током вечере када у пуковској трпезарији види пет различитих јела на раскошном столу, и на крају сладолед. Рат је, дакле, доведен до апсолутног бесмисла и Аустрија је у дубокој конфузији. Док, с једне стране, у позадини, официри једу репу и купус, на првим положајима се, у отменим палатама, служи пробрана храна. На још веће изненађење Црњанског, сваки официр за столом је барон или гроф. Једино питање за ту господу у јеку рата јесте питање како се једе шпаргла! и то док се с друге стране чује како идилично грми италијанска артиљерија. Рат, буржоаска размаженост, велика царевина у расулу најбоље се виде очима овог песника и студента српског порекла који је само део забуне, или како је сам знао да каже, „случаја комедијант“.

Већ следећег дана поподне Црњанског враћају у Сан Вито, спремају му печену гуску и шампањац да би вечерао на путу. Успут сазнаје да се следећег дана на тим положајима очекује крвава битка. Слике су заиста надреалне: реком Таљаменте пливају лешеве коња, људи гладују, док на првој линији

фронта буржоаски слој официра расклашно ужива у ђаконијама.

По повратку у Сан Вито Црњанском се официр смеје, каже да је све било грешка, враћају га у Удине, а пошто је био бар један дан на фронту, добија месец дана одмора у Опатији. Тако се Црњански смешта у хотел-болницу у Опатији, где се посвећује збирци поезије *Лирика Ишаке* – која настаје током рата.

Збирка симболичног назива асоцира на дуга ратовања и лутања Одисејева на повратку родној кући. А где је дом Милоша Црњанског? Рођен је у Чонграду у данашњој Мађарској, а тадашњој Аустроугарској монархији. Србин родом, човек који је говорио немачки, мађарски, италијански, луталица у Великом рату – који га на чудан начин, како сам каже, одводи на мали „излет у Италију“, после опоравка у Опатији послат је у Коморан. Црњански ће из тога закључити: „Рат је тих дана, на Балкану, постао кржави еп, док се у Бечу претварао у фарсу“ (Црњански 1959: 115). Једина алузија која остаје на италијанско ратиште је застрашујућа – Црњански у Коморану врши лакшу службу на железници, и пише да се само ноћу враћају возови из Италије препуни лешева, који се ту сахрањују тајно, са што мање сазнања локалног становништва.

Почетком септембра 1918. Црњански је опет додељен у батаљон који се спрема за ратиште у Италији:

Фарбају на нама, у сиво, све што би могло да блесне на сунцу. Претварамо се у сиво плаву гомилу, као у прашину (Црњански 1959: 116).

У последњем тренутку, међутим, како смо већ рекли, из Беча стиже одлука да се сви студенти повлаче из рата и враћају на своје факултете. Тако се Црњански нашао на факултету у Бечу, уместо у Италији на фронту, али и у Бечу га убрзо стиже револуција, а онда и крај рата.

Низ парадокса у којима се налази сам Црњански, као и његов народ, одвео је песника, грешком администрације у Бечу, на другу страну Јадрана. У следећем „Коментару уз повратак из Италије“ Црњански описује како стиже у Опатију, а у Опатији у пролеће 1918. године Црњански мења перспективу: песничко и биографско *ја* сада је насупрот Ријеке, где је упознао Приморје пре рата. Као у калеи-доскопу мењају се перцепције, померају се позиције јунака и биографског бића – оно тек сада, при крају рата, не зна шта је његов идентитет. Црњански се Јадрану враћа на посебан начин и после Великог рата, када је, како рекосмо, 1921. године боравио код Сибе Миличића на Хвару, у друштву са Петром Добровићем. У то време они су читали Петра Хекторовића, и то је јасна линија која се односи на „наше“ море и трагове који се налазе искључиво у народним песмама. Култура памћења, како ће је у савременом добу представити Алаида Асман, указаће нам на оно чега је био свестан и Црњански и његова генерација песника.

Јадран је у овој песми („Јадрану“) за Црњанског одраз колективног *ми*, баш као што Асманова каже:

Свако „ја“ повезано је са једним „ми“ које му обезбеђује важне основе његовог сопственог идентитета... Различите ми-групе с којима се појединац повезује одсликавају спектар хетерогених, мање или више узајамно искључивих чланстава (Асман 2011: 19).

Управо тако можемо и разумети Милоша Црњанског који се 1913. године у Ријеци повезује са Словенима подстакнут побуном у аустријској морнарици, у којој су великим делом били Словени, што подразумева и Неретву и гусаре, али и употребу „јужног наречја“. Идентитетско питање Милоша Црњанског у великој држави народа у каквој се родио, па потом и стицајем околности ратовао на њеној страни у Великом рату, показује да је потреба појединца за конституисањем идентитета често

повезана са различитим *ми* групама које чине историјско и културолошко јединство Јадрана. Сећање као конститутивни елемент идентитета код Црњанског, у песми „Јадрану“, показује сву сложеност тога простора, његову геофилософију и потврду у интегралистичкој слици Јаранског мора са словенске стране, јер Асманова нам каже да

[С]ећања не постоје изоловано, већ су умрежена са сећањима других. Захваљујући њиховој структури заснованој на укрштању, преклапању и способности прикључивања, она се узајамно потврђују и учвршћују (Асман 2011: 23).

Тада још млађахни Црњански, који је изневерио очекивања свог ујака који га школује на Експортној академији, уместо практичног образовања стиче и упија многобројна *ми* искуства, и сећања којима је натопљено Јадранско море од Ријеке до Приморја и острва. После готово 50 година Црњански ће, у коментару уз песму „Јадрану“, закључити: „Упознао сам свет у Приморју и осећам се, као код своје куће, тамо, сад, у сећању“ (Црњански 1959: 35). За Милоша Црњанског у песми „Моја песма“, из збирке *Ишака и коменџари*, истина и блуд биће смештени у доба карневала у једној гондоли у Венецији. Ипак, први стихови потврђују наше ставове о карневалу као тренутку слободе и веселости духовног бића. Први стихови гласе:

Душа је моја богат сељак,
пијан весељак
у завичају.
Милује голу жену што спава [...]
(Црњански 1959:144)

Пут душе песничког бића од завичаја и голих жена иде до сна који се може остварити само у Венецији. Душа ће „блудети као Месец по свету“, и то је једно од општих места двојства душе која је на јави „богат сељак весељак“, а ноћу као месец,

бледа и невесела. Где би се таква душа ноћу скрила?
Црњански је смешта управо у гондолу:

Гондола једна је ћутке скрије
у бездане воде Венеције
сану, уморну, разочарану,
на карневалу.

(Црњански 1959: 145)

Карневализација и метонимија душе одвијаће се у безданим водама Венеције. Црњански ће као неку врсту прелаза између наше историјске перцепције Венеције, као зла Млетачке републике према словенском свету, до авангардне, експресионистичке двојне слике духовног бића, синтетизовати историјску и вишегласну карневалску Венецију. У последњој строфи казаће:

И кад ту њен гитар зазвони,
од песме што плаче и воли,
сву воду, звона, и маске, тамо,
ноћ толико заболи:
да ућуте и питају тихо,
„Какав је то Славен био,
на Риви деи Скиавони?“

(Црњански 1959: 145)

Дакле, сенка душе песничког бића мир је нашла у гондоли, где ће звонити њен гитар баш у тим карневалским данима, док ће удвојени глас прецизно наведеним знаковима навода упитати који је то Славен прошао злогласном Ривом деи Скјавони, где су се вековима бирали наши најбољи мушкарци за млетачке галије, као снажно и издржљиво робље. Црњански вешто удваја гласове душе умирене под месечином карневалских ноћи и историјску слику наших галиота. Авангардним поступком вишегласја духовног и историјског контекста управо у Венецији, у доба карневала, могућа је тако сложена слика личног и општег, националног бића. Уједињена национална и лична душа песничког бића лутају кроз гондолу до чувене венецијанске Риве. Црњан-

ски није случајно одабрао ни наслов песме, а наслов је, како теоретичари⁸ наслова кажу, ДНК сваког дела, па и песме. „Моја песма“ је песма удвојених гласова, двојне душе која има своју дневну и ноћну страну, као што је и целокупно дело Милоша Црњанског прожето таквим бахтиновским гласовима унутрашњег бића, бића често разапетог између нагона и начела, жеље и могућности. Ту се најбоље огледа пуни смисао карневала и вишегласје модерног песничког дела којим и почиње наш слободан стих у револуционарним идејама експресионистичке поетике. Због тога је ова душа карневализована, или она која црпе своје место у снази карневалских мимикрија и Бахтиновим тумачењима полифоније романа, али и самог предмета песме. Душа је код Црњанског двојна, дању весела као пијани сељак весељак, ноћу блуди као месец, тужна и невесела, па где је онда место те душе ако не у Венецији у доба карневала. Лична удвојена душа, која је и дневна и ноћна, укрштена је с историјском душом народа који као сенка ходи Ривом деи Скјавони. Не треба заборавити да је ова песма настала 1918. године, када се ослободила душа бројних Словена, а тамнице и окови словенских душа пали су после Великог рата. Метафора Венеције и сенке једног Словена који је прошао под маском личне душе песничког ја остаје далеки одјек историјских, и у том тренутку савремених конотација. Уз „Моју песму“ у коментару Црњански каже да је целу зиму 1918. године провео у селу, као у сну, а потом је у пролеће кренуо у Београд на студије. Тако је слика венецијанског карневала оквир двојности и умножености песничког бића које је одређено контекстом. Тај широки контекст је културолошка, историјска и поетичка слика удвојеног света и духовног бића, интимног и националног. Море које спаја и раздваја помешало је све границе, и те последње године Великог рата постало мучна мешавина политичких, културолошких и националних циљева. Поновни долазак у

8 Видети Maiorino 2008: 5.

Италију Црњански доживљава тек као песник, 1921. године, и то искуство постаје основа за књигу путописа *Љубав у Тоскани*. У тим путописима небеса Италије ће за Црњанског представљати спас, донети стишавање, лечење свих ратних рана.

Јадран пре, после и током Великог рата

Ишака и коментари биће објављени 1959. године, са прозним коментарима у којима Црњански сваку песму тумачи у аутобиографском контексту, сећајући се периода када је пролазио кроз ратишта Европе а опорављао се на Јадрану, у Ријеци и Опатији. Црњански се у коментарима присећа и школских дана проведених пре Великог рата у Ријеци, на обалама Јадрана. У песми „Јадрану“ Црњански призива најшири историјски и културолошки контекст Јадранског мора обележеног са две стране: наше, „крне и крваве“, и оне друге, италијанске. Мада је већ и пре Првог светског рата читао Леопардија, Кардучија и бројне италијанске писце, његова оданост мору и словенском пореклу била је интегралистичка. У истом коментару уз песму „Јадрану“ Црњански ће казати и то да је остао веран мору. Та верност мору заједничка је бројним писцима који су се развијали после Првог светског рата, укључујући Дучића, који припада старијој песничкој генерацији. Позитивно конотирана свест о другој, вишој цивилизацији која је везана за море, развија се у српској књижевности код Иве Андрића, Милоша Црњанског, али и код Растка Петровића и Милана Дединца, Јеле Спиридоновић-Савић, у периоду који почиње после Првог светског рата. Уједињењем Јужних Словена и стварањем Краљевине СХС / Југославије 1918. године, многи писци, а посебно Црњански и Андрић, делове свога опуса усмеравају ка Јадранском мору, укључујући обе стране, далматинску и италијанску. У таквим друштвеним и политичким околностима које су, понављамо, писце после Првог светског рата приближиле Јадранском

мору, треба имати у виду и чињеницу коју прецизно наводи Јован Цвијић у *Психичким особинама Јужних Словена*, наводећи, као изворни географ, чињеницу да су Далмација и њено залеђе једна целина:

Далмација је у ствари само приморски део динарског залеђа. Она се не може потпуно развити, ако не чини једну државу са овим залеђем. [...] Најмногобројније и најактивније далматинско становништво чине досељеници из унутрашњости (Цвијић 2006: 140–141).

Јован Дучић, песник симболизма, почетком 20. века позитивно се односи према наслеђу Дубровника, и као песник рођен само 20 километара у залеђу мора, уноси позитивније ставове према мору, мада се тек после Првог светског рата код већине мења перцепција мора, а посебно Јадрана и његових острва, што је учинило уједињење Јужних Словена у једну државу – Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, а потом Краљевину Југославију. Иво Андрић сведочи да му је једном приликом Дучић рекао да се одмакне од тих брда и да се спусти на море, па ће додати да је тако „Дучић пролио море испред његових очију“.

Милош Црњански објављује збирку *Лирика Ишаке* 1919; у њој се појављује Јадранско море као једно од мора, али су његове опсесије, у складу с експресионистичком поетиком, упућене ка Суматри и далеким коралним морима. Ипак, неколико песама посвећено је управо Јадрану: „Јадрану“, „Сан Вито“ и „Моја песма“. Црњански ће посебно, изван ове збирке, објавити песму „Лето у Дубровнику године 1927“, у којој ће његова духовна трагања пронаћи мир тек ту, испод Срђа, у залеђу наших гора и мора. *Ишака и коментари* биће објављени 1959, са прозним коментарима у којима Црњански, понављамо, сваку песму тумачи у аутобиографском контексту сећајући се периода када је пролазио кроз ратишта Европе а опорављао се на Јадрану. Црњански се у коментарима присећа школских дана проведених

пре Великог рата у Ријеци, опет на обалама Јадрана. У песми „Јадрану“ Црњански призива најшири историјски и културолошки контекст Јадранског мора обележеног, како рекосмо, са две стране: наше, „црне и кржаве“, и оне друге, италијанске. За Црњанског је ова песма веома важна јер сведочи о слојевитости наше културе уткане у таласе тога мора, коју песничко *ја* прегнантно дозива:

Заборавио си бијесне и грозне гусаре? И галије од Неретве, црне и кржаве? И песме и мачеве наше дуге и тмуре? И једра и весела, урличући кроз буре? (Црњански 1959: 29).

Црњанском је важно да то исто море, као највећу тајну и средиште памћења, подсети на постојање наших словенских трагова, гусара и песама. Најдубљи траг који Црњански види у Јадрану јесте „наша песма“ као надвремена нит у таласима и бурама тога мора што нас је раздвајало, потчињавало и хранило. Контроверзност Јадрана Црњански покушава да истакне најделикатнијим дамарима нашег присуства оличеног у песми, али искључиво оној народној, изграђеној на снази идеје ослобођења:

Чуј, како се ори песма наша тврда гласа. Неклекла никад, несретна, ал бијесно весела, са кржаве обале једнога народа цијела (Црњански 1959: 29).

Таква песма обележена тугом и „бијесно весела“, која јесте несрећна, али никад поклекла, поетолошка је слика народа који је вековима стајао са те друге, поробљене, али никад, бар песнички, покорене стране Јадрана. Песма је настала 1913. године, како објашњава и Црњански, док је боравио у Ријеци на Експортној академији. Повод је била побуна морнара у аустријској морнарици и, како Црњански каже, то је била револуционарна реакција више народа:

Међу побуњеницима није било само Славена, било је револуционара свих народа у Аустрији, али је схватљиво што сам се ја при томе, поетски, сетио Сења и Неретвљана (Црњански 1959: 36).

Пред Први светски рат Црњански је био обузет идејом револуције и ослобођења, па је, како и сам каже, ову песму због тога написао у „јужном дијалекту“. У истом коментару уз песму „Јадрану“ Црњански ће казати да је остао веран мору:

Као Растко Петровић, Дероко и Дединац, и ја сам остао веран мору, и не само у славим стиховима и на језику (Црњански 1959: 36).

У коментару „На рибању са месецом“, који је смештен после коментара уз песму „Јадрану“ у *Ишаки и коментари*, Црњански лута Приморјем, како и сам то каже, али излази и на рибарење ноћу, код Сења, у заливу Морлака. Овај коментар настао је 1923. године, али се слика о Јадрану није значајније променила. Опис тога рибарења ноћу обухвата свест и о рибарима са две стране Јадрана, онима који су „наш свет“, истарски и хрватски, и онај други који је италијански, и стиже из региона Анконе. Најупечатљивији доживљај на Јадрану, ноћу, поред месечине, опет је песма наших људи, за коју Црњански каже да звучи „као да јаучу.“ У антрополошком и менталитетском смислу тај свет рибара и словенског народа обележен је песмом која је нека врста лелека што прелази са оца на сина. Управо слика Јадрана као дуге тужбалице која опева све јаде личних и колективних мука, основни је белег ове стране обале. На оној другој, италијанској, свет је весео, лак, лепршав, без туге којом је натопљена наша народна песма. *Ишака и коментари* представљају слику Јадрана која је конституисана у годинама пред рат и током рата. Сасвим другачија поетички, лепша и нежнија перцепција италијанске стране Јадрана у опусу Милоша Црњанског стиже

већ од 1920. У путопису *Љубав у Тоскани* (1930) Црњански тражи мир на италијанској страни Јадранског мора. Тај мир проналази у Пизи, Сијени, Фиренци, казујући да је тек ту нашао спокој своје душе уморне од ратовања, сеоба, јер је као Србин из Аустроугарске морао да ратује на страни која је била насупрот свих Словена. Тиме је створена једна шизофрена ситуација у којој Црњански, смирујући савест, бежи од својих обавеза. Биће потребне још деценије лутања по острвима Јадрана, Италије и Шпаније да би се нашао модел у коме би се исправила ова духовна подвојеност биографског и песничког *ја* Милоша Црњанског.

На самом почетку овог путописа Црњански каже:

Полазим из Париза у небеса Италије, што стишавају и љуљају варваре. [...] Хтео сам да се стрмоглавим у ваздух где ништа више не боли (Црњански 1995: 53).

Црњански, у духу експресионистичке поетике и хибридног жанра путописа, каже да жели засути теме пред капијама Тоскане и посути се белим пизанским прахом ренесансе, који је још пун прашине просјака и монаха. Духовни мир Црњански налази управо у симболима цивилизације која је у историји српске књижевности грубо пресечена, јер се турским освајањима прекида књижевни развој од краја 14. и у 15. веку, па све до 18. века. Дакле, Црњански трага за једним од најреволуционарнијих периода у историји уметности, за ренесансом и готиком, коју ће пронаћи у тосканским градовима. Због тога је његова *Љубав у Тоскани* више од путописа. То је самосвест писца који види, и жели да се као уметник опере од свих ратова и дивљаштва свога народа који није могао да мења своју позицију народа између два лимеса, Источног и Западног римског царства, како га назива Фернан Бродел, народа који је био на границама два дубоко подељена света, коме је само подела на католички и православни свет донела до-

датну и компликовану културолошку позицију. Са друге стране, тај преко потребни мир Црњански налази у раној пизанској ренесанси, која се ослања на византијско фреско-сликарство, па ће и култ Богородице у тосканским градовима, пре свега у Пизи и Сијени, бити ослоњен на сликаре византијске и ита-локритске школе. Црњански дакле трага за тим пизанским прахом покушавајући да са те друге стране мора пронађе нашу везу с идентитетом Византије, и прекинутим нитима цивилизацијског раскола.

Милош Црњански потом, у Краљевини Југославији, још почетком двадесетих година путује далматинским острвима и бележи историју и културу тих острва. Ипак у овом синтетичком прегледу треба додати и ово: Црњански је управо у путопису „Сплит“ видео прави југ, ванредну лепоту у којој су брда сишла у море. Све је у Сплиту светло и прозачно, каже он, а то је оно што тражи његово духовно биће. Међутим, баш у том сусрету са Сплитом Црњански ће исказати најупечатљивије ставове о човеку копна, народу засталом у цивилизацијском развоју, коме је неопходно ритуално „купање у мору“. Спустити се у море за Црњанског тих двадесетих година 20. века значило је да се народи са севера, који су као бујица, са тамбуром и оружјем, стигли чак до Цариграда, и кад су поубијали све пред собом – застали су пред приморјем и градовима. Црњански истиче да је неопходно да Јужни Словени – пошто свој поглед тих двадесетих година шири на све народе Југославије, на делове Војводине, Загорје, северне делове Хрватске и Словенију – сиђу у море како би се ритуално спустили у ту другу, вишу цивилизацију.

Да ли је море само метафора Света, његове отворености? На изванстан начин и то је одговор на ово питање. Јадран између сна и јаве је и метафора и поетички поступак Црњанског у поезији *Лирике Ишаке*, коментарима и путописима, јер баш на тој танкој линији стоје та два света – свет реалности и имагинације, простор људске жеље и могућности. Због тога се код Црњанског мешају историјски

подаци, прецизни описи уметничких дела више су имагинарни јер овај песник путописац трага првенствено за мером среће која ће Јужним Словенима допустити да се укључе у токове уметничких и цивилизацијских промена.

У тексту „Наша небеса“ Црњански ће, у коментарима уз *Лирику Ишаке* и придружене песме, где се враћа из небеса страних и туђих земаља да би се посветио нашим небесима, која су за њега тада и небеса Бачке и Баната и Загорја и Срема, али: најсветлија и најрадоснија небеса су небеса Дубровника:

Без и једне појаве туге. Са ведрином острва што плове као ружичасте рибе, према вечеру. Небеса као дивље шкољке, са хујањем плаветнила у себи (Црњански 1959: 289).

Поступак Црњанског да са временске дистанце од преко 40 година пише прозне додатке, коментаре уз песме, и да унесе низ нових песама у целину која чини његову *Ишаку*, како ју је формирао у јуну 1958. године у Лондону, открива накнадни концепт једног изабраног завичаја који би се могао назвати његовом Итаком. Та Итака сабрала је и младост, искуства живљења у Опатији, Ријечи, утакмице на Сушаку, путовања по Италији, лутања Далмацијом и после објављивања *Лирике Ишаке*, ратна искуства сажета у песми „Прича“ и у коментару о Сан Виту, па напоскон и поеме *Сџражилово* и *Србија*. Све је то Итака траженог и после пронађеног завичаја. Стога се тема медитеранског хоризонта прелама и са биографским искуством и песничким сазревањем, и пронађеним и одабраним завичајем на путевима Јадрана, италијанских обала и тосканских висоравни. Због тога медитерански хоризонти и јадранске обале нису ни национална тема, ни љубавна, постратуматска тема уморног ратника и песника, већ песничка и животна путања којом се трагало за миром који је налазио под небесима Дубровника или у благиости тосканских брда.

Стражилово. – У поеми *Стражилово* удвајају се Дунав и река Арно, симултанizam слика слаже се као двојство дома и новог изабраног завичаја. Дунав и Арно заиста су удвојене слике у којима, долином, Дунав тајно тече, док облаци силазе Арну на дно. Обрнута перспектива у којој се Дунав држи земље а Арно је узнет на небеса, или чува обресе небеса, судар је панонског и медитеранског света. Само на овом примеру контрастне слике видимо колико се панонски пејзаж држи тла а тоскански има етеричност, коју је Црњански најавио већ у „Објашњењу Суматре“.

У првом доживљају реке Арно, у *Љубави у Тоскани*, Црњански путник прелази преко мостова и „осетих да ходим у неком животу у коме сенке нема“, али ће и шетајући Пизом казати: „Под жутом голо тињом и сиротињом зидова, идем мирно, непознат, онамо, где знам да је, у даљини, море“ (Црњански 1995: 54). Тако Црњански етеричност и реку Арно, и мостове преко Арна у Пизи доживљава као простор у коме нема сенки, али је исто тако важно да он у току ове реке слуги близину Тиренског мора. Тако се етеричност и радост због реке која се улива у море умножавају као идеали Црњансковог света: ваздух и море. Стога Арно није само река у којој се огледају небеса, већ и река која води ка мору.

У поеми *Стражилово* с једне стране остаће ноћ, теревенка, грожђе, виногради дионизијски мотиви стражиловског краја, али песничко *ја* ће казати и: „Лутам још витак са сребрним луком / расцветане трешње из заседа мамим, / али иза гора, завичај већ слугим / где ћу смех под јаблановима самим / да сахраним.“ Тако дионизијски, распојасани завичај бива опет танатолошка слика са симболима панонског пејзажа, јаблановима под којима ће нестати смеха. Зашто? Због чега није могуће вазнесење завичаја на небеса? Зашто се Арно, у коме се небеса купају, не може вазнети ка Дунаву? Веселости и чилости ће нестати јер то песнику не дају две дојке, а ми ћемо казати: родна Мајка земља.

Одговор даје Црњански: „И тако, без веза / стиже ме, ипак, родна, болна, језа. / И, тако, без дома, / ипак ће ми судба постати питома.“ Поетичко начело веза свега са свиме, идеално начело да је све у најдубљој вези – није могуће. Болно, уморно поратно биће песника још тражи радости и сјаја, али већ скрхано казује: „И тако, без бола, / вратићу се, болан воћкама наших винограда / И тако, без мира, / па тиће горко, много шта, од мог додира.“ Мира нема и стога ће биће уместо утехе у туђини морати да се болно врати воћкама наших винограда. Наше и туђе биће апострофирано: „Лутам, још, витак, по мостовима туђим, / на мирисне реке прилежем, па ћутим, / али, под водама, завичај већ видим, / откуд поћох, присут лишћем жутим / и расутим.“ На мостовима и рекама трага се за утехом, али у двоструко обрнутој слици доњег, хтонског света, у коме ће песничко ја опет угледати завичај, „тужан у јесењој одори“. Завичај је укотвљен у најниже пределе, у утробу Земље, и ни реке, ни мостови туђи не могу га вазнети, подићи у ваздух. Песничко биће нада се „новом мору јутра“, „седнем на облак, па гледам светлост“, што је део његове страсти, али место свог живота песничко биће у тосканској туђини, која се уздигла међу небеса, и ваздух, живи колективну трагедију „буре и сенке грозних винограда“, не налази, па ће и у *Љубави у Тоскани* казати:

За љубав сам пошао, да у њу утопим нове народе. О
Словенство, љубав нас чека, њоме ћемо заплуснути,
као ова равенска разблуда, све што је досад било
(Црњански 1995: 110).

Идеју о обнови и ревитализацији, култивизацији Словенства наћи ћемо и у одељку:

Дошао сам, јер осетих једног дана јасно своју судбину
Словенства, безмерну будућност што ме је слала
у Тоскану, у име Руса и Пољака, Бугара и Словака.
[...] После страховите чулности и зверања, угашеним

оком, у Паризу, са висине прозора мансардских, запевах изненада и спустих руке, опет, на драгу Русинску и Новгород, на хрпе руских новина и испупчену планину Балкана и над беднике Гогољеве. [...] Понегде већ засвирах, као у фрулу, у потоке плаве. Народ хоћу да саградим (Црњански 1995: 111–112).

Песничко биће *Сѝражилова* трепери, дрхти од река и небеса, милује ваздух, али „свиснућу, то и овде слутим, / за гомилом оном, једном, давном, младом / под сремским виноградом“. Арно руди „пун звезда и зрака“ као идеал поетике Црњанског. Свеопшти дух песника, који је и пошао у Тоскану да нађе лека себи и народу свом, нада се да „дух мој све смрти ће да залечи“. Напокон, тишина ће све стићи и уморно биће које у дионизијској игри заварава смрт, али не успева да пронађе мир јер „прах, све је прах кад дигнем увис руку / и превучем над провидним брдима и реком / и неизмерно слабе трешње што се вуку / са мнош, по свету, са земљаним лелеком“. У *Сѝражилову* Црњански двоструким, контрастним сликама панонског и фирентинског пејзажа трага, али не проналази пута до уздизања симболичких пејзажа свога завичаја. У *Љубави у Тоскани* песник ће закључити да је дошао да у Тоскани и Пизи доживи нешто револуционарно:

Тајно се надам да ћу овде наћи други део развратне жалости и чистоте византинске, у коју се спуштасмо вековима, Дунавом и Дњепром (Црњански 1995: 112).

Црњански у *Љубави у Тоскани* развија идеју новог рађања, новог света, феномен Породиље који се укршта са мотивима Богородице, и то посебно у Сијени, која је под њеном заштитом и у чијем крилу се овај град развијао. Завичај се поставља као основна мотивација путовања, па као што се у *Сѝражилову* трага, тако се и у Сијени пише о новом животу, али укрштеном са сликом завичаја:

Каква тишина! – и писање, и пут, слива се у смисао дисања због других, за многе, па се мутно, под очним капцима, са стасом девојке јављају и бурни таласи брда и дубови завичајни (Црњански 1995: 152).

Симултанизам страног и завичајног ствара код Црњанског двострукост слика, опречност доживљаја, оног што се жели, а то је ново рођење и освешћење завичаја другом, вишом културом. Истовремено, укрштајући завичај са туђином Црњански удваја и времена јер призива слике прошлости, сећања која се укрштају са садашњим тренутком што се одвија у туђини. Исти поетички поступак спроводи се у *Сџражилову* као и у *Љубави у Тоскани*. Јосип Ужаревић, тумачећи симултанизам времена, позива се и на помало заборављени запис А. Б. Шимића „Симултано пјесништво“ из 1923. године, што је сасвим блиско времену у коме настају *Сџражилово* (1921) и *Љубав у Тоскани*. Симултаност простора Црњански остварује у *Љубави у Тоскани*:

Тако ја у свету видех: да се све може пренети морем, у туђини, научих: да се на ничему може сазидати брдо, пролећно и мирисно. Бесвесна и бедна, урођена туга, под првом кишом, у замагљеној сијенској пољани, што личи на воћњак, нестале и, као и пред огромним, пизанским зградама, у провидну безбрижност се претвори. Тоскана и мени Породиљу показа. Тако се пробих кроз страшне, словенске жалости и тад, кад за најближе своје знам, нисам више желео и селима нашим да се вратим, нисам више умео, спазих сличност, исти мирис и јединосупшност мог Срема и Тоскане, и све се смири и на добро окрете, јер и Сијена значи љубав, а љубав се као зрак, око света увија (Црњански 1995: 136).

Двојство у коме се одвија *Сџражилово*, као и симултаност у којој тече *Љубав у Тоскани*, потврђују јединство поетике Црњанског, али и распон језгра његовог песничког и путописног опуса, који се ослања на две тачке: родни завичај, панонски свет и

медитеранску цивилизацију. Та располућеност и трагање у коме се ствара обрнута перспектива Дунава и Арна, заснива се на поетичком и културолошком двојству које се разрешава у миру и спокоју сопственог порекла. Идентитет се потврђује међу небесима Дубровника, а трагања за лепшим и етеричнијим ваздухом у Италији остају само путовања, и жеља да се тамо нађе спокој. Љубав и мир ће бити само привидни јер тек ће наш Дубровник дати ону светлост за којом се скитало прашњавим путевима Тоскане.

Сасвим други доживљај Медитерана наћи ћемо у поеми *Србија*. Тамо ће Црњански видети и осетити дух предака, напаћених ратника, чије сенке ће нарушити лепоту крфског пејзажа.

Србија. – Поема *Србија* настала је 1925. године на Крфу, и додата је накнадно, као и *Сџражилово*, првом издању *Лирике Ишаке*. Објављена је у оквиру „Три поеме“ 1928. године. Црњански је у састав *Ишаке и коменшара* 1959. године укључио ове три поеме. *Србија* је поема која има исту просторну и идејну релацију медитеранског пејзажа као и *Сџражилово*, али натопљеног свежим сећањима на Албанску голготу и још мрачнију и тамнију позицију завичаја.

Новица Петковић приметио је да су за *Србију* везане превасходно мрачне слике, она је „име за химерични завичај“, па је стекла улогу „утопијског хронотопа“. Она је подједнако мрачна као и слика фрушкогорског завичаја у *Сџражилову*, или као простор у коме Вук Исаковић чезне за недостижном Србиом изнад које светли звезда Даница. Србија у поеми светли као и зорњача, коју је песник пошао да тражи када се преко Алпа спустио у Северну Италију. Опет, како је до сада примећено, наступа просторна удаљеност, однос овде и тамо, страно и завичајно. Ово овде у *Србији* је острво Крф, плава гробница, премрежено лешевима хиљада жртава

за Србију, а кости и духови тих жртава се још нису смирили: „Безмерно је свитало и ја, неизвесна сен, / за острвом овим, осунчаним вукодлаком, / још у мутном сну, у вале и пене разнесен, / поскочих морем рујним, на игру лак, и / лаком.“

Синтагма „осунчани вукодлак“, којом се именује Крф, острво спаса и острво последње пресахле наде српског племена, код Црњанског има вишеструку симболику. С једне стране апострофира се осунчаност, светлост острва у медитеранском архипелагу, његов примарни географски и климатски положај, а са друге – приписује му се крвожедност мрачног вукодлака из словенске митологије. Тако се сравању просторна, географска и наша, српска перцепција преломљена кроз историјско памћење жртава Албанске голготе, који су своје коначно станиште нашли на Виду или у плавој гробници. Низ асоцијација танатолошке природе протезаће се као контрастна песничка слика потекла од синтагме „осунчаног вукодлака“, у коју се сливају лепота медитеранског пејзажа и чежња за завичајем, Србиом „У Србији, зорњачу тражим“, или „Умрећу због Србије, а нисмо се ни срели“. Црњански каже: „Повише ме у беду, да Те дивну, рајску, знам, / али не додирнем дисањем и не сагледам. / Тридесет година да чекам да ми се јавиш / и зеницом твојом, грозном, над земље / заплавиш. // Таласај, / милуј, спавај / као јарак сад чека завичај, / да трулим, и да се никуд више не винем / жив.“

Црњански тиме раздваја основне елементе: 1. воду као плавет, море, пучину, или бистри поток; 2. земљу као родну земљу, јарак, брдина тврда, жито; 3. ваздух кроз који просијава светлост сунчева или светлост месеца или ишчекиване зорњаче. Све је једно и све је у свету повезано, медитерански и завичајни пејзаж који се међусобно допуњавају, додају један другоме наносе историје, културе, природних особина, градећи вишеструку песничку слику у којој се преламају и динамички изграђују светлост и сенке, копно и море, дан и ноћ као отац и мајка:

„За тамни јаз лепоте државе сам лудео, / у души мирис горак рађања удисао, / па и кад бих, смућен, у туђини заблудео, / брак, на родном тлу, враћао је свему смисао!“ Док је у *Стражилову* стална контрастна позиција завичаја и туђине, у *Србији* завичај је тужно сахрањен у туђини, па ни медитеранска светла планетарног шара нису успела да сачувају своја првобитна и најаутентичнија својства. Еротизација пејзажа, која је била присутна свуда, нестаје у крфској перспективи Србије. Иван В. Лалић ће у својој песми „Плава гробница“, крајем осамдесетих година (1985–1989), контрастирати светлост, соларне и танатолошке мотиве, па ће и усред подневног сунца, коме је овај песник био наклоњен (као што ће то бити и Душан Матић у песми „Море“, или Јован Христић у „Mezzogiornu“) испливати синтагма „црно сунце“ као највероватнији одјек „црног млека“ Паула Целана из „Фуге смрти“. Тако ће и Црњански, пре свих каснијих (Матић, Лалић, Христић) фасцинација средоземним подневом, и предсократовцима (Парменидом), казати да пред њим стоји „осунчани вукодлак“. Србија на Крфу хучи као бура, док је детињство, Фрушка, равни житне, расцветани Срем, „брдовита“, само далеки обрис завичаја у који би песничко биће да се врати, али тамо „као јарак чека завичај“ јер Србија је Црњанском била што и зора. Узалудност безбројних жртава расутих по крфском пејзажу, међу маслињацима, на имањима, у мору, дуж целог острва, чини да у „Коментарима“ уз *Лирику Ишаке* и поему *Србија* Црњански нихилистички закључује:

Враћамо се у Крф путем који води кроз та гробља.
Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца није на њих
(жртве рата) потрошило досада ни толико колико
кошта, на Крфу, магарац (Црњански 1993: 355).

Овим записом 1925. године Црњански завршава коментар уз поему *Србија*, па нам сасвим јасно бива откуда толико таме на Крфу – прелила се из

завичаја, а сам је Крф постао други, тужни завичај који већ тада, само 8 година после рата, није могао да засветли у симболици жртве и жртвовања на којој почива свеколика српска култура. Србија не мари за своје крстаче расуте по Крфу, Виду и плавој гробници, па и пејзаж од шуме маслињака, поморанџи и лимуна у плавети Јонског мора не може да се вине у висину до зорњаче за којом вапи уморно песничко биће.

Спокој ће наћи тек у Дубровнику, под нашим брдима и нашим небесима.

„Лето у Дубровнику године 1927.“ – У песми „Лето у Дубровнику године 1927“ тло је напoкoн нестало, етеризам је потпун: „Тла давно нестaje. И већ трне, / у телу мом, безбрижност младости, пре / ванредна.“ Насупрот ваздуху, миру, младости призива се Срем, па уз јесење зраке сунца Бачка се отела у небесни прах, „лебде кораџи, бат мој и шеве са класја“. Песничко биће је и завичајни, панонски пејзаж одвојило од земље, па сада и „бат лебди“, све је у апсолутном покрету: „од земље одлазим“ па опет: „Тла давно нестaje“, а и „разум само трепери од звезда овога лета“. Тако се тек у Дубровнику, после свих лутања, душа уздиже, па чак и разум трепери од светлости звезда. Срећна, етерична, ваздушаста слика Срема и Бачке, у којима тла нестaje и све лебди под сунцем Срђа, а живот се у трешње, ипак мења, односи коначну егзалтацију и епифанијски доживљај. Црњански је у путописима и репортажама „Кроз Далмацију“, које су штампане од 3. до 18. маја 1923. године у *Полицици*, објавио утиске са путовања у Шибеник, на водопаде Крке, у Сплит, Трогир, Каштел, Хвар и Корчулу. Годину дана касније објављује и текст о Рабу, и „рибање на месецу“, а 1928. године, у листу *Време*, текст о Дубровнику. У оквиру односа медитеранског и панонског ови путописи имају свој одраз и у поезији која је настајала тих година.

У путопису посвећеном Дубровнику Црњански бележи своје доживљаје веома сличне ономе што ћемо наћи у песми:

Нераздвојни смо ми још од оне чудне године кад сам лутао, обишавши по јануарском мраку ртове Бретање, оставив Париз у позном пролећу, сишав с Алпа, у расцветане долине фиорентинске и сијенске, проводећи лето над великим, римским луковима водовода и на прашним путевима пред Равеном, да бих најпосле, опијајући се лепотом Перуђе и умбријских видика, угледао међу кубетима раскошним, у Млечима, запенушене, зелене таласе Јадрана, у лагунама, и вратио се, да се смирим, наслонивши плећа опет на брда своје земље, и одморим од све те промене и празнине света, од све те помаме за туђином, под својим Срђом. Тада нисам ни слутио да ћу на нашој обали наћи град који ће ме дубином неба и тишином живота, лепотом биља и ноћних сазвежђа својих, примирити (Црњански 1995: 203).

Ни сва лепота Тоскане није успела субјекту рањеном после Великог рата да пружи мир, већ је тај спокој пронашао на нашим обалама Јадрана:

Док је над целом земљом магла и снег, довољно је да кажем себи: Сад је у Дубровнику Сунце, па да осетим како ме издалека греје (Црњански 1995: 202).

Тако се смирај открива и у самој помисли на наш Дубровник, његову прозрачност и светлост, па чак и кад завладају хиперборејске магле и зиме.

Између панонског, фрушкогорског пејзажа и медитеранских слика, симбола, од карневалске Венеције и питоме и отмене Тоскане, преко јадранских острва и заувек осунчаног Дубровника, Црњански ће спајати неспојиво, окупати словенско племе у мору, вајати стихове од светлости и сенки, морских ширина, бескрајног плаветнила, надајући се да ће међу тим градовима и пространствима наћи љубав и благост која нам је измакла. Зато зорњачу

тражи да се вине у висине, у провидан ваздух, и уздигне себе и своје племе од Земљиног шара. Мир и вечно сунце песничко биће наћи ће тек тамо, под Срђем, у нашем Дубровнику. Да ли је тај словенски, српски Дубровник мера и тачка сусрета, укрштаја континенталаца и медитеранаца, па само у том обличју где су и наши стварносни трагови Црњански налази не фантазију, него истински етерични мир? Црњански нам, по свој прилици, баш тако и казује, изненађујући и себе и нас, да је мир могућ тек „наслонивши плећа на брда своје земље“.

Дучић, Андрић, Сибе – јадранске, медитеранске и песничке везе са Црњанским

Да ли је веза Црњанског, Сибе Миличића и Јована Дучића, песника јадранских и медитеранских простора, али и Иве Андрића, успостављена преко дипломатских и новинарских послова на обалама Јадрана или у Италији? То је нит која везује песничке, јадранске и медитеранске просторе ових писаца савременика и путника.

У српској књижевности је као медитеранац духом и рођењем најпре и најтемељније препознат Јован Дучић. Иако нису били пријатељи, Дучића и Црњанског везивало је искуство боравка на просторима Јадрана и Италије и Шпаније, крајем 20-их и током 30-их година. Све до капитулације Краљевине Југославије у априлу 1941. године, њихове дипломатске и новинарске мисије укрштале су се на овим медитеранским просторима. Последњи пут су се видели у Португалији, у Лисабону и Синтри, где су били смештени после капитулације у пролеће 1941. Само на први поглед удаљени, Милош Црњански и Јован Дучић су са подједнаком страшћу волели Јадран, Дубровник и наш Срђ, како су обојица говорили двадесетих година 20. века, али су исто тако обожавали Рим. Док је Дучић чак три пута боравио у Риму у дипломатским мисијама – у време балканских ратова 1912, затим од 1932. до 1936, Црњан-

ски је у Рим стигао на место дописника Централног пресбирова Владе Србије тек од маја 1938. до 1941. године.

Када стиже у Рим 1938. године, Милош Црњански је већ песник новог сензибилитета после Великог рата, прва и водећа фигура авангардне поезије, са збирком *Лирика Ишак* објављеном 1919, романом *Сеобе*, *Дневником о Чарнојевићу*, афером поводом *Љубави у Тоскани*, која је коначно објављена 1930. године, писац са теретом обележеног десничара после укидања часописа *Игеје* (1935).

У *Ембахадама* Црњански помиње и сусрет са Дучићем на Бледу, на конференцији Мале Антанте у августу 1938, када га описује као угледну личност, као првог нашег амбасадора писца који је већ био „монумент“. С друге стране, иако никада нису били у сукобу, Црњански није посебно ценио Дучићеву поезију, прозу, па је чак омаловажавао и његово познавање ренесансне уметности. Ипак, Црњански каже:

Ја сам годинама живео, са Дучићем, у пријатељским односима. Никад са њим нисам имао сукоба. Није тачно, ни да сам му завидео на слави, а још мање да сам га „мрзео“. [...] Уживао сам у лепом, херцеговачком, српском језику Дучићевог говора. [...] Било је уживање слушати бутале Дучића. [...] Ја сам га у дипломатији сматрао за најомиљенијег козера (Црњански 2010: 297–298).

Црњански најлепше, свадбено путовање, и то два месеца, проводи у Фиренци, путује Тосканом, пише поему *Сџражилово*.⁹

Тежња да оде у Италију, Рим, Тоскану, Црњанског је почела да опседа одмах после завршетка Првог светског рата. Та потрага за изабраним завичајем на обалама Јадрана трајала је готово непрестано. У преписци са Ивом Андрићем, кога је упознао у Болници милосрдних сестара у Загребу

⁹ Видети изузетно тумачење односа простора Стражилова и Тоскане у поеми *Сџражилово* у раду Morabito 2013: 225–248.

пред крај Првог светског рата, Црњански повремено износи податке везане за њихове прве песничке књиге, а касније и сећања на море, Јадран и сталну чежњу за Римом. Црњански пише из Београда у Сплит, Андрићу, 20. 5. 1919, и са сетом и болом се присећа овог далматинског града:

Како живим? – ни радосно, ни тужно, него невесело [подв. С. Ш.]. Зовете ме у Сплит. Боли ме то [подв. С. Ш.] јер га се сећам кад сам га посетио у једној барци у доба кад сам био здрав и млад, у доба кад сам био један од најбољих играча footballa и радостан јер ми је Кочић штампао песме. Не могу да дођем, немам пара, а немам ни времена (Црњански 2022: 73).

Придев „невесело“ Црњански је често користио и у *Лирици Ишаке*, а касније ће користити и у коментарима. То посебно стање духа „невесело“ пратиће и његово психичко стање и меланхолију која му је премрежила и целокупно дело, а и живот. Љубав према Сплиту, сећања на Јадран и младост, и само неколико година колико није боравио у том граду, изазивају бројне „болне“ асоцијације.

Током 1920. Црњански опет пише Андрићу, који је у Риму, и моли га да му нађе било какав посао да би и сам дошао у вечни град јер у Београду види беду, скупоћу, живот је труо и за несвршеног студента, сада, на Београдском универзитету, једина нада је отићи до Рима:

Будите спремни да тамо новембра дођем у Рим. Нађите ми неко место у Риму, макар у каквој трговини, мислите о овом озбиљно. Апсолутно је немогуће доћи до каквих стипендија. Све су укините [...] Биће немогуће отићи у Далмацију јер је и тамо ужасна скупоћа [...] ја не знам куда ово води. Ви бар имате да гледате, а и ја бих у Риму био миран, јер ја сам сав миран само кад ми се очи смире [подв. С. Ш.]. Овде је све блутава сад. Нити се може радити, нити сањати (Црњански 2022: 76–77).

Одушевљење Римом као инспирацијом избија из писама Андрићу и даље током 1920. године:

Слушао сам од госпође Стефановић оперске певачице о томе како сте у Риму. Ипак, драги мој, треба да сте весело, далеко од ових гадурија, а ма како било, видите сунце под Монте Читориом, а то је нешто. А ове кафане, министарства, и жене доводе до лудила. Тамо је бар туђина. Не боли... да могу, ја бих сутра дошао у Рим... Ја сањам и досадно ми је [подв. С. Ш.]. Толико сам очекивао од Београда, а толико ме разочарао. Ја Вас видим сваки дан, како се и Ви шетате по Беспућу, како гледате Рим и смешим се (Црњански 2022: 77–78).

Из Дубровника Црњански јавља да се верио Видом Ружић 15. 8. 1921. године. У писму од 4. 9. 1921. године Андрићу пише опет с молбом да му нађе „помоћничко место“ у Риму – дошао би јер је свуда на овом простору лоше, а он је тада на војној вежби у Мостару, који му „смрди по турски“, али ће се бар срести са Шантићем. Од Андрића моли да му набави „оне књиге о талијанском романтизму“. Из преписке можемо видети да је Црњански по сваку цену желео у Рим, у Италију, и да увелико очекује литературу о италијанском романтизму. Потом, 12. 2. 1922. године пише Андрићу да преводи Казанову, а како смо видели, тема Казанове обузимала га је и интересовала још 1913, док је био у Риједи. У пролеће 1922. пише да ће на море, на Корчулу. У писмо од 30. јула 1925. јавља се Андрићу прилично срећан јер је путовао на линији Бари–Бриндизи–Крф–Бар, и потом Дубровник, а већ 5. 8. 1925. јавља се из Опатије. Затим, 12. 8. 1925. шаље разгледницу из Фиренце, лето проводи у Дубровнику 1928. и док је ангажован „као неки аташе за културну пропаганду“ у Берлину, и даље се жали на досаду, магле и сања сада о Шпанији, у којој је сада Дучић а потом ће и Андрић.

Црњански је склапао пријатељства и показивао посебну пажњу и поштовање према песницима и уметницима са којима је крстарио далматинским острвима. Црњанском је посебно близак пријатељ био Јосип Сибе Миличић,¹⁰ и то су афинитети који су повезивали Црњанског не само са савременицима, већ са уметницима који су на било који начин били пореклом са Јадраном, Далмацијом или Италијом. Драган Аћимовић у сећањима на сусрет са Црњанским у Лондону пише: „Много је волео Сиба Миличића који је, изгледа, био златан друг. Не може да га прежали“ (Аћимовић 2005: 64). Посебно Аћимовић истиче да Црњански не може да прежали Сибу наводећи стих из *Ламенџа наг Беотрагом* у коме Црњански каже: „Мој Сибе полудели, зинуо као пеш...“ Црњански, према Аћимовићевим сећањима, дирљиво говори и о Петру Добровићу:

Волео је такође Петра Добровића, нарочито његов начин приповедања са мађарским акцентом и убацивањем мађарских речи; његов бруталан, мушки тон. Ту ми је Црњански рекао оно што сам пре рата, чуо од Бошка Токина. Упитан: Шта је суштина уметничке креације? Добровић је одговорио: „К... баратон, ко га нема нека не слика.“ И како је само трагично умро Добровић, у лифту, рече Црњански, а какву је лепотицу за жену имао. Ту Црњански само уздахне. Нисам приметио да је о ма коме или о ма којој говорио са толико топлине и то пропратио уздахом (Аћимовић 2005: 64–65).

Сећања на просторе Јадрана, Италије, колико кроз поезију толико кроз коментаре које ће писати 40 година касније у Лондону, па затим преписка са писцима, алузије и сећања на Сибу Миличића,

10 Видети: *Јосип Сибе Миличић: време, простор, судбине*, међународни интердисциплинарни зборник радова. Ур. Светлана Шеатовић, Сања Ројић. Београд: Институт за књижевност и уметност – Центар за компаративнохисторијске студије Филозофског факултета у Загребу – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2018.

Петра Добровића, Милана Дединца, Растка Петровића – указују, у целини, на трајну везу са пријатељима везаним за одређени простор мора и приобаља. Баш како и сам каже, у коментарима уз *Лирику Ишаке*: остао је веран мору, ту се затвара круг његових трагања и вечних опсесија.

Веома дирљиво сећање на Сибу Миличића, дипломатију и море Црњански даје у *Ембахадама*. Црњански и Миличић срили су се и на Бледу 21. 8. 1938, на састанку Мале Антанте, и тај сусрет био је веома важан јер је уједно био и последњи. Тада ће се на Бледу наћи и Иво Андрић као министар спољних послова, Јован Дучић, амбасадор у Румунији, а све ће их везивати љубав према Риму, Италији, италијанској уметности.

Миличић је у то време генерални конзул у Холандији. Био је леп, стасит човек, прави донжуан, и поред прича и купања у Бледском језеру, хвалисања о лепој девојци из Дубровника, према сведочењу Црњанског, Миличић каже да је довољно зарадио да остатак живота проведе на путу око света на неком броду. Црњански из тога живописног сусрета закључује:

Сибe никад није постао министар, него је на конзулат идуће године добио Хитлерову бомбу. Конзулат се срушио и једва се спасао. На Бледу сам га последњи пут видео. Ум човеков је за морем, а смрт му је за вратом (Црњански 2010: 300).

Опсесија морем и путовањима заједничка је целој тој генерацији писаца, али само за Црњанског можемо рећи да је кроз цело своје дело развијао широк дијапазон медитеранских простора иако му они нису били ни родни ни завичајни. Дучић је низом путописа готово цео Медитеран описао у *Градовима и химерама*, Андрић у приповеткама о писару Дражеславу Бојићу, у „Жени на камену“, „Летовању на југу“, белешкама о Херцег Новом и у последњој деценији проведеној у кући у Херцег Новом и есејима

о мору, док је Миличић остао веран свом исконском острвском пореклу, и цео опус у коме се појављује мотив мора и медитерански амбијент усмерен је на родни завичајни Хвар.

Медитерански хоризонти Милоша Црњанског одраз су лично изабраног завичаја који је и просторни и културолошки и литерарни слој који је обојио његову поезију. То није један простор, већ мноштво простора, језика, и пре свега италијанске културе, Дантеа, али и одјек једног времена у коме су подједнако сањали мора, и путовали, песници ратног и међуратног периода, 20. века. Струне медитеранских сенки пашће и на песнике послератне српске поезије (И. В. Лалића, Ј. Христића), само у сасвим другом, и мање болном контексту искустава рата и страдања која су видели и Андрић и Сибе и Црњански.

Литература

- Аћимовић 2005: Драган Аћимовић. *Са Црњанским у Лондону*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Асман 2011: Алаида Асман. *Дуја сенка прошлости: култура сећања и полифика повести*. Прев. Дринка Гојковић. Београд: Библиотека ХХ век.
- Бродел 2001: Фернан Бродел. *Медитеран и медитерански свети у доба Филипа II*, том 1. Прев. Мирко Ђорђевић. Београд: Геопоетика – ЦИД.
- Дучић 1991: Јован Дучић. *Дипломатски списи*. Прир. Миладин Милошевић. Београд: Просвета.
- Ђурић 2006: Жељко Ђурић. *Италија Милоша Црњанског*. Београд: Мирослав.
- Јаћимовић 2013: Слађана Јаћимовић. „Полемичка тензија у Љубави у Тоскани Милоша Црњанског“. У: *Asqua alta. Медитерански језици у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова. Ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо. Београд: Институт за књижевност и уметност, 267–288.
- Јосип Сибе Миличић: време, простор, судбине*, међународни интердисциплинарни зборник радова. Ур. Свет-

- лана Шеатовић, Сања Роић. Београд: Институт за књижевност и уметност – Центар за компаративно-историјске студије Филозофског факултета у Загребу – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2018.
- Maiorino 2008: Giancarlo Maiorino. *First Pages A Poetics of Titles*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press University Park.
- Мићић 2018: Срђан Мићић. *Ог бюрократије до дипломатије. Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Morabito 2013: Rosanna Morabito. "Stražilovo e la Toscana nella geografia del giovane Crnjanski". У: *Acqua alta. Медитерански њезажи у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова. Ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо. Београд: Институт за књижевност и уметност, 225–248.
- Раичевић 2021: Горана Раичевић. *Ајон и меланхолија: живош и дело Милоша Црњанског*. Нови Сад: Академска књига.
- Роић 2019: Sanja Roić. „Crnjanski i Talijani: imago-loška skica“. *Šta sanjamo? Knjiga radova povodom 70. rođendana profesora Dušana Marinkovića*. Ур. Dubravka Bogutovac, Virna Karlić, Sanja Šakić. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Vijeće srpske nacionalne manjine grada Zagreba.
- Роић 2020: Sanja Roić. „Crnjanski, Dante i gospodica Portinari“. У: *Књижевности, култура, идентитети*. Зборник у част проф. др Јована Делића. Ур. Александар Јерков, Светлана Шеатовић, Предраг Петровић. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Ужаревић 2011: Josip Užarević. *Möbiusova vrpca. Knjiga o prostoru*. Београд: Službeni glasnik.
- Црњански 1959: Милош Црњански. *Ишака и коментари*. Београд: Нолит.
- Црњански 1992: Милош Црњански. *Исцунуо сам своју судбину*. Прир. Зоран Аврамовић. Београд: БИГЗ.
- Црњански 1993: Милош Црњански. *Лирика*. Дела Милоша Црњанског, том први. Прир. Живорад Стојковић. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског

- L'Age D'Homme – БИГЗ – Српска књижевна задруга.
- Црњански 1995: Милош Црњански. *Путописи I*. Дела Милоша Црњанског, том девети. Прир. Никола Бертолино. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – L'Age D'Homme – БИГЗ – Српска књижевна задруга.
- Црњански 2010: Милош Црњански. *Ембахаге*. Прир Нада Мирков. Београд: Задужбина Милоша Црњанског – Православни богословски факултет.
- Црњански 2022: Милош Црњански. *Прејиска*, књ. прва. Прир. Горана Раичевић, Миливој Ненин. Београд: Задужбина Милоша Црњанског – *Catena mundi*.
- Шеатовић Димитријевић 2013а: Светлана Шеатовић Димитријевић. „Ишака и коментари – између Панонског и Медитеранског мора“. *Културе у дијалоју. Књижевности и мултикултуралности*, зборник радова, књ. 2. Ур. Александра Вранеш, Љиљана Марковић. Београд: Филолошки факултет, 61–79.
- Шеатовић Димитријевић 2013б: Светлана Шеатовић Димитријевић. „Сан о мору“. У: *Acqua alta. Медитерански џезажи у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова. Ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо. Београд: Институт за књижевност и уметност, 11–18.
- Шеатовић 2019: Светлана Шеатовић. *У залеђу Средоземља. Медитеран у модерној српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- <http://www.itinerarigrandeguerra.it/code/29071/Svetozar-Borojevic-von-Bojna> <https://www.britannica.com/biography/Svetozar-Borojevic-von-Bojna>
<https://snv.hr/znameniti-srbi-u-hrvatskoj/svetozar-borojevic>

THE MEDITERRANEAN HORIZONS IN
MILOŠ CRNJANSKI'S POETRY

Summary

The paper analyzes the relations between the space of the Mediterranean and the Adriatic, and their symbolic, mythical, and cultural roles in Miloš Crnjanski's poetry. They are marked since the first poetic experiences in Rijeka prior to First World War, following the evolution of short poems in *Lirika Itake (Lyrics of Ithaca)* and *Itaka i komentari (Ithaca and Comments)*, and then in longer poems. Space as a model, the cultural and symbolic framework of the Adriatic coasts, islands, and other, Italian sides of the Adriatic including Tuscany together with memories in *Embahade (Embassies)* represent the heterogeneity of real and literary content in Miloš Crnjanski's poetry. Entirely considering the space and its echoing in this poet's pieces of writing, the paper also deals with the imagological and interdisciplinary reconstruction of the map of moving of this author, journalists, and an adventurer across the Mediterranean horizons. The sea, its perimeter, islands, and landscapes describe the road and are shown as a basis for symbolic poetic images based on the cultural history of spaces registered in each of these cities, provinces, or islands. Following the author's biographical path and the evolution of poems related to the Mediterranean spaces, the paper shows a special line a poet's affinity toward these cultures and spaces is based on. Additionally, it also represents a significant foundation Miloš Crnjanski's poetry was built on.

Key words: Mediterranean, Adriatic, symbol, culture, space, memoirs, poetry